

І. М. Преловська

*Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, м. Київ*

**ЦЕРКОВНЕ ПИТАННЯ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ
ІВАНА ОГІЄНКА**

У статті за матеріалами епістолярної спадщини висвітлюється позиція І.Огієнка (митрополита Іларіона) у церковному питанні.

Ключові слова і словосполучення: теоретично-методичні підходи, просопографія, автокефалія Української Православної Церкви, Український Патріархат, дерусифікація Української Церкви, діаспора.

Незважаючи на велику кількість досліджень життя та діяльності Івана Огієнка за роки незалежності Української держави, церковне питання в його епістолярній спадщині поки що залишається малодослідженим. По-перше, абсолютна більшість дослідників є світськими науковцями, які об'єктивно зацікавлені у вивченні політично-громадських і освітньо-наукових аспектів його діяльності, майже повністю обминаючи суто церковні проблеми. По-друге, на сьогодні в церковному середовищі всіх православних напрямів України поки що не видно ґрунтовних досліджень і публікацій, які б стосувалися власне церковної діяльності міністра ісповідань УНР, а потім православно-митрополита, видавця церковних часописів.

Поступово, після проголошення державної незалежності України розгорнувся активний процес введення до наукового обігу нових джерел, у тому числі листування українських громадсько-культурних і політичних діячів ХІХ-ХХ століть. Крім численних публікацій у наукових, науково-популярних виданнях і збірниках, запроєктована й реалізується корпусна подача епістолярної спадщини відомих представників названої доби. У зв'язку з цим актуалізувалися дослідження у галузі нових теоретично-методологічних підходів до вивчення епістолярних джерел з метою оптимального використання їх інформаційного потенціалу [34, 60-61].

Публікація епістолярію значно розширює дослідницьке поле не тільки історіографії та джерелознавства, але й цілого спектра гуманітарних наук, дозволяє детальніше реконструювати просопографічний портрет конкретної особистості, створити колективну біографію кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками, поглибити опис способу життя і занять представників певних соціальних станів певного історичного періоду [35, 36].

Незважаючи на великий доробок українських огієнкознавців, поки що існують певні прогалини в джерельному комплексі про постать Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Тому головною метою публікації епістолярію є заповнення тих інформаційних лагун, які поки ще залишаються. Попри здійснену на сьогодні велику роботу у справі

дослідження життєписів видатних українських діячів в галузі політики, науки, культури, церкви, громадської справи, поки що залишається надто багато проблем, які важко вивчати через малодоступність першоджерел.

Якщо в цілому життєписи багатьох відомих українських діячів, які опинилися за межами України в ХХ столітті, вже досліджені, то публікація закордонних джерел, особливо епістолярій та матеріалів спецслужб і спецхранів колишнього СРСР, поки що дає цікаві відкриття, які сильно впливають навіть на вже усталені погляди, зокрема і церковному питанні. Саме в листах міститься багато нових відомостей щодо мотивацій дій кореспондентів у складних для пояснення вже відомих справах, з них видно еволюцію поглядів або впливи сторонніх осіб на прийняття рішень, очевидними є системи зв'язків і джерела інформації у різноманітних подіях, стають відомими причини до того незрозумілих конфліктів.

За останні роки дослідники практикують нагромадження та компонування так званих просопографічних баз даних, на основі яких вимальовуються «образи», «життєві шляхи», або «колективні біографії», які дають підстави не тільки вивчити окрему особистість, а й вийти на узагальнюючий рівень у дослідженні соціальних, політичних, культурних явищ і тенденцій історичного процесу.

Але найважливішою і найціннішою ознакою просопографічних відомостей є правдивість і об'єктивність інформації, яка дозволяє реконструювати образ тієї чи іншої особи у сукупності позитивних і негативних сторін життя і діяльності. В умовах масового розсекречення архівних документів та активного введення їх у науковий обіг у джерелознавстві з'являється унікальний просопографічний матеріал, який вимагає систематизації й «оприлюднення» на сторінках історичних праць.

Події першої половини та середини ХХ століття вивели на історичну арену багато яскравих постатей. Серед українських діячів тієї пори виділяється особистість, яка залишила значний слід в історії України як під своїм світським ім'ям, так і під церковним. Ця людина однаково відома як громадсько-політичний діяч, професор Іван Огієнко та як спочатку архієпископ Холмський і Підляський Іларіон в юрисдикції Польської автокефальної православної церкви (з 16 березня 1944 р. — митрополит), а потім митрополит Української Греко-Православної церкви в Канаді.

Упродовж минулих років ім'я Івана Огієнка (митрополита Іларіона), його багатюща наукова спадщина дедалі повніше повертаються в Україну завдяки зусиллям української діаспори та її наукових осередків. В Києві і Львові значними накладом були перевидані найголовніші фундаментальні праці ученого, захищено ряд дисертацій, присвячених вивченню тих чи інших аспектів його діяльності в Україні та за кордоном.

На картах міст Брусилова, Житомира, Львова, Кам'янець-Подільського з'явилися названі іменем Івана Огієнка вулиці. 1998 року, згідно з розпорядженням столичної мерії, встановлено меморіальну

дошку на приміщенні гуманітарного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де вчився і працював професор Огієнко. Очевидно, на часі є питання про перейменування однієї з вулиць в Києві на честь видатного українського діяча, який жив, навчався і працював у місті, долучився до діяльності його установ і врешті став частиною його історії.

Голова Всеукраїнського товариства Івана Огієнка Євгенія Сохачька, професор кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського Національного університету, почала досліджувати постать видатного українського діяча в контексті його науково-освітньої діяльності [53-55] та теоретичної спадщини [56]. Щоправда, власне церковно-релігійні сюжети не часто ставали предметом дослідження [57-59 та ін.].

Тоді ж епістолярну спадщину І. Огієнка почав досліджувати Зinovій Тіменик. Очевидно, що саме у його листах містилася цінна інформація про постать Огієнка, його наукові і політичні контакти, проекти, дослідження, плани тощо [72]. Більшість досліджень З.Тіменика написані в філософсько-релігійнознавчому ключі, де листування використано нарівні з іншими джерелами, зокрема у справі дослідження проблеми набуття автокефалії Українською церквою [73-75].

В Україні вже видано друком частину спадщини Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Завдяки зусиллям відомого дослідника і публікатора огієнківки Миколи Тимошика вже побачила світ низка публікацій, в т.ч. щодо церковної і релігійно-просвітньої діяльності Івана Огієнка [63-65]. Завдяки зусиллям М. Тимошика було здійснено численні перевидання тих творів І. Огієнка, які вийшли друком на еміграції і тому були невідомими для українського читача [40-48]. Одним з найбільш ґрунтовних наукових досліджень автора є монографія «Лишуть навіки з чужиною...», яке в основному спирається на матеріали з канадійського архіву митрополита Іларіона (Огієнка) [66-68].

Вагомий огієнкознавчий доробок належить українському досліднику Володимирі Ляхощькому [31, 32]. Саме завдяки його зусиллям в серії «Пам'ятки» було видано друком епістолярну спадщину Івана Огієнка (митрополита Іларіона) за період з 1907 по 1968 рік [12]. Представлені в збірнику листи походять з архівів України і Канади, причому канадійська частина представлена вже виключно як листування митрополита Іларіона. Виняток становлять ті листи, які до того були опубліковані в українській діаспорі, або у виданнях з невеликим накладом.

Доробок В. Ляхощького в дослідженні теоретичних засад епістолярної спадщини видатних українських громадських і політичних діячів ХІХ — ХХ ст. взагалі та Івана Огієнка зокрема важко переоцінити [2, 22, 24]. Окрім розробки малодосліджених напрямів його діяльності як краєзнавця, освітянина, видавця, редактора, В. Ляхощький своїми дослідженнями заклав основи всебічного вивчення архівних документів, які містять епістолярну спадщину Івана Огієнка, спромігшись опрацювати не тільки оригінальні матеріали в українсь-

ких архівах [21, 23, 25, 27], але й залучити до вивчення його закордонні колекції листів, документів, періодичних видань тощо. Почасті ним було досліджено й церковний аспект огієнкової епістолярної спадщини [26, 28-30].

Публікації Ірини Тюрменко також спрямовані на дослідження багатьох аспектів діяльності Івана Огієнка [76-77, 79-80, 84, 87]. Дослідниця опрацювала матеріали фонду митрополита Іларіона в Архіві Української Православної Церкви в Канаді [86] і тому її науковий доробок у справі вивчення і популяризації державницької і наукової діяльності І. Огієнка є вагомим внеском у розвитку сучасної огієніани [85]. Об'єктом її дослідження були духовна і науково-педагогічна діяльність Огієнка в контексті українського національного відродження, його державницька і церковна діяльність [78, 80-83, 88].

Одним з відомих дослідників діяльності І. Огієнка, і особливо його кам'янець-подільського періоду, є ректор цього університету академік Олександр Завальнюк. Завдяки його працям досліджено не тільки місце і роль І. Огієнка в створенні і подальшій розбудові Кам'янець-Подільського університету, але й висвітлено діяльність тих діячів, які працювали разом з ним як з першим ректором Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка університету, простежено продовження започаткованих в період Української революції освітніх традицій [13-18].

Вийшли друком матеріали ювілейних конференцій з нагоди вшанування чергових роковин з дня народження І. Огієнка [6-11]. Однією з останніх публікацій є «Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка» [38], в якому, окрім публікацій з нагоди його ювілею, є матеріали, які можуть прислужитися у подальших дослідженнях постаті Івана Огієнка як церковно-релігійного діяча.

Останнім часом з'явилися перші дослідження, присвячені перебуванню українських військовополонених в таборах на території Польщі. Саме з цих осередків, де розповсюджувалися брошури видавництва «Українська Автокефальна Церква», діяльність якого ініціював Іван Огієнко, були надіслані листи з подяками та проханням стати почесним членом тих Братств, до яких входили вояки. Публікації д-ра Емліана Вішки (Інститут Міжнародних відносин, Університет Миколая Коперника, м. Торунь, Польща) покликані на архівних джерелах висвітлити це питання [106-108].

Надзвичайно важливе значення для вивчення епістолярної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) має дослідницька праця протопресвітера УПЦ в Канаді Тимофія Міненка, який зберіг велику частину цих матеріалів в своєму архіві [37]. В публікаціях о. Тимофія Міненка подано раніше недоступні для українських дослідників відомості щодо концепції відродження УАПЦ у період окупації України. Щоправда, о. Тимофій Міненко тактовно уникає надто дражливої й досі з певних причин не розробленої українськими науковцями теми стосунків між українськими діячами та німецькою адмініст-

рацією на окупованих українських землях в часи II Світової війни (1939-1945).

Взагалі, слід сказати, що ця розвідка протопресвітера Тимофія Міненка є одним з найкращих досліджень процесу розробки і обставин створення «Концепції» відродження УАПЦ у період окупації Польщі і України. Автор подає ґрунтовний аналіз позицій цієї «Концепції» в контексті діяльності архієпископа Холмського і Підляшського Іларіона (Огієнка). Це, в свою чергу, дає можливість з'ясувати обставини і мотивацію дій тих осіб, з якими відбувалося листування Владики Іларіона (Огієнка) в цей період.

Для з'ясування обставин діяльності тих осіб, які листувалися з митрополитом Іларіоном (Огієнком), надзвичайну цінність має ґрунтовне дослідження відомої дослідниці історії Української церкви Оксани Хомчук. Цілком побудоване в рамках концепції обґрунтування безрезультатності всіх звернень українців упродовж XX століття до Вселенської патріархії щодо визнання канонічності церкви в Україні та за її межами, видання містить не тільки аналітичні розвідки щодо обставин існування українських церковних осередків, але й містить численні витяги з малодоступних українським дослідникам архівних документів та закордонних видань. Особливо цінним у цьому виданні є те, що в якості ілюстрацій використано відбитки найбільш цікавих документів, в т.ч. епістолярії [90].

Радянська історіографія згадувала про митрополита Іларіона (Огієнка) виключно в негативному контексті. Приналежність до урядових структур Гетьманату та УНР, діяльність у міжвоєнній Польщі, подальша праця в умовах німецької окупації на території Холмщини в період II Світової війни, зокрема співробітництво з генерал-губернатором окупованої Польщі Гансом Франком, антирадянські виступи митрополита Української Греко-Православної Церкви в Канаді — все це робило цю постать абсолютно небажаною.

Виключення складають праці тих публіцистів, діяльність яких була пов'язана з органами держбезпеки. Ці автори мали безпосереднє відношення до джерел першорядного значення — інформацій на нарадах органів держбезпеки, врешті-решт від спілкування з тими, хто здійснював операції проти «церковників». У 1970–1980-х вийшло друком декілька праць, зокрема документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті Кліма Дмитрука [4-5].

Сучасні українські дослідники життя І.Огієнка зверталися до його політичної, громадської, наукової та освітньої діяльності. У листах за 1910-1917 рр. («Брусилівський період») самого І. Огієнка і тих, хто писав в цей час до нього, взагалі не виявлено будь-яких згадок про церковні події, окрім питання побудови нового храму в рідному Брусиліві. Тематика листування цього періоду обмежується в основному родинними та громадсько-освітніми проблемами. Виявлені у фондах ЦДАВО України листи до І. Огієнка брусилівського періоду його життя дозволяють повніше окреслити коло тогочасних занять та інтересів. Багато з цих листів дають підстави твердити, що

головну увагу було привернуто до Брусилівського Вищого початкового училища.

В архівних справах збереглися не тільки листи від племінника Івана Огієнка про пошук будинку, умови його перебудови, отримання грошей за підписними листами на благоустрій училища, благодійні внески брусилівчан та інших бажуючих допомогти в цій справі, але й навіть відповіді окремих осіб на запрошення з боку І. Огієнка взяти участь у церемонії відкриття училища [95-96]. Наприклад, збереглася письмова доповідь російською мовою на відкритті цього училища, щоправда без підпису і без дати, але сама форма документу дозволяє твердити, що її автор готувався до її прочитання перед аудиторією.

Автором цієї доповіді, вірогідно, був сам І. Огієнко, оскільки на початку вміщено досить розлогий історичний нарис м. Брусилова, очевидно скомпонований з тих матеріалів, які він друкував упродовж кількох років у радомишльських часописах. У доповіді висвітлено освітні традиції брусилівського православного братства, зокрема описи діючих у місті шкіл.

На жаль, через брак епістолярію, які стосуються періоду Української революції, поки що не вдається наблизитися до вивчення тих проблем, які цікавили І. Огієнка та його кореспондентів в цей важливий період. Якщо частину його листів цього періоду вдалося відшукати і оприлюднити [12, с. 18-31], то листів до нього, на жаль, не віднайдено. В час перебування І. Огієнка на посаді міністра ісповідань уряду УНР одним з головних питань, яке він вирішував до кінця життя, була проблема автокефалії Православної церкви в Україні. Віднайдені листи до нього дозволяють наблизитися до розуміння тих процесів, які стосувалися боротьби за утворення та інституалізацію Української церкви. Особливе значення мають листи від С. Петлюри з цієї проблеми. На сьогодні немає спеціального дослідження стану церковного оформлення в таборах для військовополонених українських вояків на території Польщі, де опинився і міністр ісповідань УНР І. Огієнко. Останнім часом почали з'являтися дослідження і публікації, які присвячено загальній історії перебування українських військовополонених в Польщі [19, с. 4].

Питання щодо церковних справ вперше з'являється в листі від Симона Петлюри до міністра ісповідань уряду УНР Івана Огієнка від 10 грудня 1920 р. В ньому Головний Отаман дає пораду міністру цілком в дусі тогочасного рівня екуменізму: «Ви повинні вже тепер подумати і про здійснення одного з великих завдань, яке стоїть перед Православною Церквою в справі злуки її з іншими християнськими організаціями, що близько підходять до неї своїми догмами. Молода Українська Церква, як Церква Бога Живого, менше всього повинна бути ортодоксальною в своїх обрядах і відділятися муром непримиримості з созвучним їй установами інших християнських народів» [97, арк. 6].

При розгляді цього листа виникає багато запитань, наприклад, що таке «Молода Українська Церква»? Очевидно, йдеться про Українську церкву, автокефалію якої було проголошено «Законом про віру»

від 1 січня 1919 р. Цей закон підготували Іван Липа і Володимир Чехівський, але подальше його втілення в життя залишається не дослідженим. Практично немає праць щодо управління церковним життям після визнання цього закону (йдеться про українські церковні осередки) у 1919 р. Впродовж наступних років в Україні було встановлено радянську владу і втілено в життя закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви російського зразка. До того ж, будь-які згадки про «петлюрівський» закон 1919 р. ставали у радянські часи дедалі небезпечнішими.

Ймовірно, мова могла йти тільки про діяльність тих капеланів, які служили у війську УНР, оскільки організувати українізовані парафії в захопленому більшовицькими військами Києві і на місцях почала Всеукраїнська Православна Церковна Рада на чолі з Михайлом Морозом і прот. Василем Липківським [51]. Але самі по собі ці капелани не могли створити церковної структури. Є тільки інформація про те, що на чолі таборових священиків стояв архіпресвітер Павло Пащевський.

З листів Симона Петлюри до І. Огієнка видно його ґрунтовну обізнаність у справах, якими займався Святіший Синод Російської Православної Церкви наприкінці XIX століття щодо нав'язування стосунків з Англіканською церквою: «Я би радив, Пане Міністре, потрібним шукання цієї єдності церковної направити в той бік, куди вже Православна Російська Церква зверталась в своїйому бажанні церковно-духовного єднання, але через непримиримість своїх ортодоксальних елементів не могла довести цю справу до бажаного кінця. Маю на увазі Британську Церкву, установлення зв'язку з нею та тіснішого знайомства з її життям і устрійем, я вважаю би відповідаючим інтересам нашої Української Церкви» [97, арк. 6].

Важливо зазначити, що процес нав'язування стосунків із Старокатолицькою церквою продовжила УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським. На II Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ, який відбувся в Києво-Софійському великому соборі 17-30 жовтня 1927 р. архієпископ Нестор Шараївський зачитав доповіді представника УАПЦ в Західній Європі Євгена Бачинського. В цих доповідях досить докладно було викладено історію виникнення Старокатолицької церкви, участь Англіканської церкви в екуменічному русі 1920-х рр., зокрема у міжнародних конференціях у Західній Європі, де обговорювались питання взаємодії християнських церков, пошуки шляхів взаєморозуміння тощо. Митрополит Василь Липківський погодився в свій час на те, щоб Євген Бачинський прийняв єпископську хіротонію від єпископа Старокатолицької церкви [49].

Упродовж перебування І. Огієнка на посаді міністра ісповідань С. Петлюра неодноразово писав йому листи. В листах за 1920-1922 рр. було піднято низку питань, що стосуються церковного устрою, реформування церковного життя аж до обґрунтування організації власного Українського патріархату. Знову-таки не зовсім зрозуміло, яку мету переслідував Головний Отаман, всіляко домагаючись визнання авто-

кефалії від закордонних церковних осередків, не маючи при цьому можливості впливати на церковне життя в Україні, де насильно встановлювалася радянська влада.

Велике зацікавлення викликають листи до І. Огієнка від Міністерства закордонних справ УНР, його міністра Андрія Ніковського. Зокрема, в листі від 7 січня 1921 р. він повідомля про те, що «Міністерство Закордонних Справ має честь зазначити, що утримання як найбільш близьких і дружніх відносин між Урядом УНР та Св[ятим] Престолом в Римі не переставало ніколи бути предметом уваги Міністерства». В листі йдеться про повернення графа Тишкевича на посаду Голови Місії при Ватикані, причому Ніковський висловив сподівання на те, «що його праця на тому ґрунті, яка досі приносила якнайкращі успіхи і надалі буде провадитись цілком доцільно та успішно» [97, арк. 18].

Про подальші кроки у справі налагодження зносин з Ватиканом свідчить лист від А. Ніковського від 11 квітня 1921 р., в якому повідомлялося про призначення папського візитатора на Україні о. Д. Дженоккі [97, арк. 65]. Але справа з його подальшою діяльністю в Україні призупинилася з несподіваної причини. В іншому листі до І. Огієнка від А. Ніковського від 6 травня 1921 р. повідомлялося, що патер Д. Дженоккі залишився чекати у Відні вирішення питання щодо його прибуття в Україну [97, арк. 74]. Проблема полягала в тому, що Ватикан надав йому повноваження на всю Україну, включаючи Східну Галичину, яка тоді знаходилася в складі другої Речі Посполитої. Польський уряд звернувся з протестом до Ватикану саме з вимогою надати повноваження Апостольському візитатору на українські території за Збручем.

Пікантність ситуації полягала в тім, що нікого не здивувало направлення посланця Ватикану до радянської України. Причини цієї дії почасти пояснив К. Ніколаєв у своїй книзі «Восточный обряд» [39], де описав становище Православної Церкви в міжвоєнній Польщі як свідок тих подій. Справа в тім, що початок гонінь на Православну церкву спочатку в радянській Росії, а потім в інших радянських республіках, Ватиканом було помилково потрактовано як можливість розгортання католицького впливу на цих територіях. Як видно з подальшого листування, Д. Дженоккі зміг отримати адресу І. Огієнка і листування між ними продовжувалось вже без посередників.

Завдяки листам від А. Ніковського за 1921 р. можна довідатись про те, яким чином було нав'язано стосунки з Константинопольським патріархатом з метою визнання автокефалії Української церкви. Виникає питання: чого визнання для якої церкви клопотався міністр ісповідань? Для капеланів таборних похідних храмів в Тарнові та інших місцях перебування українських вояків? Можливо, він хотів заручитись цим визнанням, сподіваючись на те, що УНР знову відродиться в Україні і таким чином там виникне Українська Церква, яка матиме канонічне визнання Константинопольського патріарха.

А. Ніковський повідомив, що листа від І. Огієнка з цим проханням він отримав 23 лютого 1921 р. за № 191. Дипломатичний представник Міністерства закордонних справ у Константинополі, на думку

А. Ніковського, може бути тільки посередником у зносинах з Вселенським патріархом і тому питання його власної церковної приналежності не має ніякого значення. Що ж що торкається пана Токаржевського, то Міністерству відомо, що він є в приязних відносинах з Константинопольським патріархом [97, арк. 42]. На жаль, на сьогодні невідомі обставини ходатаювання (клопотання) Токаржевського-Карашевича перед Вселенським патріаршим престолом щодо автокефалії церкви в Україні. З багатьох причин ця справа виявилась невирішеною.

Про налагодження інтенсивних стосунків між урядом УНР, зокрема Міністерством ісповідань, та церковними і церковно-освітніми установами інших країн, свідчить лист до І. Огієнка від Л. Михайліва з Варшави від 23 березня 1921 р. [97, арк. 44]. Щоправда, І.Огієнко не писав до урядів інших країн, а намагався вирішити ці питання, діючи через Міністерство закордонних справ УНР, точніше Українську Дипломатичну місію в Речі Посполитій Польській. Через цю місію він прагнув розв'язати цілу низку важливих питань — надання доступу українським студентам до Варшавського університету, допуск туди викладачів-емігрантів з Кам'янець-Подільського університету до лабораторій та бібліотек, налагодження контактів з церковними органами Югославії, Латвії тощо. В цьому ж листі від Л. Михайліва є згадка про те, що єпископ Володимир (Тихоніцький) погодився передати керування Холмською Єпархією Волинському Діонісію (Валединському).

Стосунки між І. Огієнком та єпископом Крем'янецьким Дионісієм (Валединським), який на той час перебував у Крем'янецькому Богоявленському монастирі, почали розвиватися після того, як Огієнко сам написав єпископові листа від 25 березня 1921 р. Відповідь Дионісія (Валединського) дуже прикметна своїм змістом, оскільки свідчить про те, що єпископ Російської Церкви, росіянин за походженням, який в силу обставин опинився у відродженій Польській державі, радо погодився на церковну опіку над віруючими українцями. Очевидно, ці стосунки почали розвиватись, і І. Огієнко надіслав Крем'янецькому єпископові текст «Святої Служби Божої Св[ятого] Отця нашого Іоана Золотоустого мовою Українською в перекладі Ректора Професора Івана Огієнка». Саме Діонісії (Валединський) надав своє благословення на видання друком цієї книги в листі від 8 вересня 1921 р. [93, арк. 345].

Цей період діяльності росіянина за походженням єпископа Крем'янецького Дионісія (Валединського) взагалі є малодослідженим. Іван Власовський в своєму «Нарисі...» також говорить про те, що несподівано єпископ-росіянин не тільки вивчив українську мову, але й звертався на цій мові до своєї пастви і, як бачимо, листувався українською з міністром ісповідань уряду УНР [1].

Більше того, якщо в Києві прихильники проголошення автокефалії Української Церкви на чолі з ВПЦР неодноразово зверталися до єпископів, що належали до тихонівської орієнтації за благословенням на переклади або на відправлення Служби Божої українською мовою, то це зустрічало категоричну відмову [50]. Натомість, у тому

ж листі до І. Огієнка Діонісій писав: «Нехай Нарід Український щиро дякує Богові за дарування йому можливости приносити Господу жертву хваління на рідній мові своїй, і нехай вірить він кріпко, що господь прийме тепле моління його в наднебесний свій жертвенник, допоможе йому в земних долях та скорботах і сподобить безконечної радости в вічних царстві Своім». [93, арк. 345].

У наступному листі до І. Огієнка від єпископа Дионісія згадується, що в листі від 25 жовтня 1921 р. І. Огієнко вже звертався до крем'янецького єпископа з проханням надіслати підручники з крем'янецької семінарії для пастирських курсів в одному з таборів інтернованих українців у Польщі. У відповіді від 18 листопада 1921 р. Діонісій відповів: «З великим сумом і жалем глибоким пишу Вам, що не можу прийти на допоміж курсам присилкою підручників, яких великий брак і в моїй Крем'янецькій Духовній Семінарії. Все, що можна було де достати, пішло на нужди тієї Семінарії» [93, арк. 368].

Але Дионісії знову-таки виявив прихильність до Української Церкви: «Молю Господа, щоби він допоміг як керівникам, так і слухачам курсів в їх святій праці на користь нашої Православної Церкви. Моє Архипастирське благословіння їм нехай буде добрим залогом Божого благословіння і успіху і трудах їх» [93, арк. 368].

Цікавою видається справа листування Івана Огієнка з закордонними церковними українськими осередками. І. Огієнко очевидно писав листа до Америки в травні 1921 р. і Пресове Бюро Української Дипломатичної Місії у Вашингтоні передало його до Івана Бодруга-Березовського в Монреаль (Канада). В свою чергу, він відписав І. Огієнкові листа з відповідями на 10 питань у «церковних та віросповідних справах», який надійшов до резиденції в Тарнові 1 червня 1921 р. І. Бодруг поділився своїми роздумами щодо становища різних церковних номінацій у США і Канаді, впливу Першої Світової війни на становище церков, про причини посилення екуменічного руху, занепад місіонерства тощо. Він подав відомості щодо кількості українців-емігрантів у Канаді, їх очікування на проголошення незалежної Української Церкви, внутрішніх проблем діяльності уніатів і католиків, необхідності приїзду єпископа-українця і його подальшого порозуміння з єпископом Германосом (Сегеді), потреби організації церковних видавництв тощо [92, арк. 56-62].

Але якщо І. Бодруг більше цікавився християнськими євангелічними течіями, то лист до І. Огієнка о. Семена Савчука від 15 серпня 1921 р. містить цінну інформацію щодо розвитку руху за створення Української Православної Церкви в Канаді. В ньому докладно викладені ті проблеми, з якими стикнулись галичани і буковинці в Канаді. С. Савчук писав, що українські переселенці в Канаді походять головним чином з Галичини і Буковини — перші уніати, другі православні. Далі він оповідав І. Огієнкові про наявні протистояння між представниками різних церковних напрямків [93, арк. 322-324].

Для міністра ісповідань уряду УНР дуже цінними були відомості щодо ухвалених рішень церковних з'їздів 1919-1920 рр. про утворення

Української Греко-Православної Церкви з подальшим рукоположенням українського єпископа. Особливий інтерес викликало повідомлення про те, що Собор ухвалив вважати Українську Греко-Православну Церкву в Канаді і Злучених Державах Америки «частиною Укр[аїнської] Греко-Прав[ославної] Церкви на Україні аж тоді, коли ся буде автокефальна і адміністративна власть в руках українців».

Не виключено, що ці відомості надихнули міністра ісповідань УНР на рішучі кроки у подальшій боротьбі за створення Української автокефальної церкви, оскільки мова йшла про прилучення до неї великої кількості українців в Канаді і США з перспективою суттєвого зростання їх чисельності в майбутньому з огляду на обставини боротьби між католиками і православними російськими місіями в цих країнах. С. Савчук посилався на повідомлення про діяльність І. Огієнка від М. Стечишина, який був до того секретарем при Місії УНР у Вашингтоні, і тому просив у І.Огієнка допомоги у справі відрядження кількох українських священників і одного єпископа, з пропозицією оплатити їх подорож до Америки. Пікантність ситуації полягала в тому, що єпископа, тобто архієпископа Івана Теодоровича, до Канади зміг направити митрополит УАПЦ Василь Липківський у 1923 р.

У продовження цього листа С. Савчук надіслав іншого — від 7 жовтня 1921 р., повідомивши про те, що тепер в Канадійській духовній консисторії нарешті відома адреса міністра ісповідань уряду УНР — м. Тарнів, отель «Бристоль». У своїх листах до М. Стечишина, які той переслав С. Савчуку, І. Огієнко повідомляв про церковне становище в Україні. Натомість С. Савчук подав докладні відомості щодо обставин, за яких уніати-емігранти з України почали противитися спробам перевести їх в Католицьку церкву, які здійснювали монахи з ордену редemptористів. Було здійснено спробу перейти під опіку адміністратора Російської православної місії в Канаді єпископа Олександра (Немоловського). Було організовано українське православне братство, яке й уклало з єпископом Олександром угоду, згідно з якою він взяв Українську церкву під свій покров до появи українських єпископів. Але потім сталося так, як відбувалося багато разів в Україні. С. Савчук повідомляв І. Огієнка про те, що «Під напором московських священників, єп[ископ] Олександр зламав угоду, і виступив проти укр[аїнської] прав[ославної] церкви пастирським листом».

У листі від 7 жовтня 1921 р. С. Савчук знову просив І. Огієнка надіслати єпископа-українця, причому щоб його рукоположив Константинопольський патріарх [97, арк. 400-402]. Це повідомлення є дуже важливим у справі з'ясування причин подальшого розвитку негативного ставлення І. Огієнка до УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським. Очевидно, що до I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. І. Огієнко покладав великі надії на те, що УАПЦ в Києві стане тією Українською Церквою, про яку весь час йшлося в листуванні. Але хід подій на Соборі УАПЦ 1921 р. поклав початок справжній ідеологічній війні з т. зв. «липківщиною». І.Огієнко довідався про те, що сталося на цьому

Соборі тільки в січні 1922 р., і був страшенно обурений. Він вважав, що ВПЦР у Києві повинна була звернутись до Константинополя і там отримати рукоположення від патріарха для кандидатів на єпископів з числа українців [51].

З листування довідуємось, що І. Огієнко заочно познайомився з архієпископом Юрієм (Ярошевським), який був призначений єкзархом Православної церкви в Польщі. В своєму листі до І. Огієнка від 9 грудня 1921 р. він дякував за надіслані книги і брошури [93, арк. 388].

На особливу увагу дослідників заслуговують слова архієпископа Юрія про його ставлення до української мови, оскільки це надає можливість зрозуміти, чому українці в Польщі на початку 1920-х рр. покладали на нього великі надії у справі українізації Православної Церкви в Польщі. Хоч він і написав свого листа російською мовою, але дуже тепло згадував свою родину, батька-священника, запевняв у своєму прихильному ставленні до української мови.

В період діяльності на посаді міністра ісповідань І. Огієнко активно листувався з представниками Української греко-католицької церкви. Факти свідчать про співпрацю з митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким, про вияв поваги до нього з боку кардинала Йосипа Сліпого, архієпископа Івана Бучка, митрополита Максима Германюка, о. Юліана Дзеровича, о. Йосифа Скрутеня, о. Юрія Кміта та ін. [72, с. 3] Стосунки між Андреем Шептицьким і І. Огієнком давно вже стали предметом наукових студій [69-70]. Листування Іларіона з митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким з огляду на їхнє тривале і давнє знайомство, не зважаючи на його приватний характер, є зразком високого церковного письменства, просякнутого вірою в Бога і дійсної величі духа.

Судячи з наявних матеріалів, листування І. Огієнка з Станіславською греко-католицькою семінарією розпочалося з того, що він надіслав туди видання «Української Автокефальної Церкви». В подячному листі від 18 грудня 1921 р. ректор семінарії, соборний крилошанин греко-католицької Капітули о. М. Вальницький, досить дипломатично не загострював увагу на різниці між православними і греко-католиками. Натомість, в цьому листі є тільки прекрасні побажання: «Ваша праця над реформою Церкви на Україні заслугує на повне признання. Дай Боже, щоби великий український народ хвалив Бога своєю рідною мовою, щоби належав до Вселенського Пастиря, а особливо, щоби мав живу, сильну і непохитну віру в Бога» [94, арк. 7]. Заслугує на увагу належність Української Церкви до «Вселенського Пастиря», якими можуть одночасно вважатися і Константинопольський патріарх, і Папа Римський.

З поміж віднайдених листів С. Петлора до І. Огієнка заслугоує на увагу той, в якому викладаються його враження про митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. В листі від 28 жовтня 1921 р. до міністра ісповідань С. Петлора висловлюється про те, що думка про графа і уніатського митрополита Андрея Шептицького як про визначного захисника українських державних інтересів є «хибною». С. Пет-

люра наводить факти про участь митрополита Андрія Шептицького в діяльності з'їзду монархістських діячів, що відбувся весною 1921 р. в Каннах, його зустрічі з російським князем Дмитром Павловичем і обговорення ним можливої федерації України і Росії [91, арк. 29-30].

На думку С. Петлюри, митрополит Шептицький українською справою интересується як засобом для реалізації на Україні унії церковної і такий погляд Шептицького на українську справу суперечив державній концепції, за яку боровся уряд УНР. Однак, подальші події показали, що митрополит Андрей Шептицький все-таки був «визначним захисником українських інтересів» аж до самої смерті. От тільки не судилося досягти домовленості між видатним прихильником екуменічного єднання християнських церков в Україні і оборонцями православної віри у вигнанні.

Спілкування з представниками УГКЦ отримало продовження в листах 1922 р. З листа, який надійшов від єпископа УГКЦ Йосифа Боцяна 4 січня 1922 р., говориться, що він дуже радо відгукнувся на прохання міністра ісповідань уряду УНР від 31 грудня 1921 р. допомогти дітям українських емігрантів у Польщі. Він не тільки погодився звернутись до різних установ, але й сам подав перелік установ і окремих осіб, які б могли зібрати гроші й одяжу [94, арк. 47].

Взагалі, складається враження, що одночасно листуючись і з православними, і з уніатськими осередками та особами, І. Огієнко себе цілком вдало позиціонував як міністр ісповідань Директорії УНР, який очевидно повинен рівнобіжно спілкуватися з усіма церковними напрямками у влаштуванні церковно-державних справ. Його пізніша полеміка з уніатами, яка почалася після переїзду до Канади, носила деструктивний характер і навіть отримала своє втілення у віршах, написаних митрополитом Іларіоном [90, с. 211-212; 220-222 та ін.].

Брак листів періоду 1930-х років через втрати документів або через те, що вони поки що не запроваджені до наукового обігу, не дозволяє детальніше проаналізувати епістолярну спадщину респондентів І.Огієнка цього періоду. Почасти можна відновити перелік адресатів з уже опублікованого видання листів самого І.Огієнка [12], оскільки зрозуміло, що вони писали йому також.

У міжвоєнний період на польських землях була утворена так звана «Автокефальна Православна Церква Генерал-Губернаторства». Після падіння Речі Посполитої разом з вторгненням німецьких військ 1 вересня і Червоної армії 17 вересня 1939 р., і окупації її території впродовж місяця, було ліквідовано всі попередні державні утворення міжвоєнної Польщі 1918-1939 рр. і встановлено новий тоталітарний порядок. Внаслідок розділу Польщі між Німеччиною та СРСР Польська Автокефальна Православна Церква втратила Волинську, Віленську, Поліську та частину Гродненської єпархій.

У роки Другої світової війни (1939-1945) на окупованій території Польської держави утворилося квазідержавне адміністративне утворення під назвою «Генерал-Губернаторство» в складі III Рейху. Одночасно по всій Польщі наступ німецької армії в перші дні війни

призвів до захоплення Підляшшя, Холмщини, Західної Волині і західної частини Галичини по лінії Сокаль-Львів-Стрий, але до Львова німці не дійшли. Частина українського населення вітала німецькі війська, бо вважали їх визволителями від польських репресій.

В цей період не припинялася боротьба українців за повернення перетворених на костьоли храмів та за усунення польсько-російських впливів з церковного життя. Першим кроком у реалізації цих устремлень було створення окремої адміністрації Православної Церкви для Холмщини та Підляшшя і повернення 19 травня 1940 р. православним кафедрального собору на честь Різдва Пресвятої Богородиці на Данилової Горі в Холмі, який захопили оо. єзуїти після Першої світової війни. Це стало початком холмського періоду перебування І.Огієнка в Україні [71]. Завершенням справи УЦК перед німецькою владою і митрополитом Дионісієм було відновлення Автокефальної Церкви та висвята двох українських ієрархів — професора Івана Огієнка (1882-1972) на Архієпископа Холмського і Підляшського та архімандрита Палладія (Видибіди-Руденка) на єпископа Лемківсько-Краківського у 1940 р.

Висвята І. Огієнка на архієпископа Холмського і Підляшського відбулася в Яблочинському монастирі у жовтні 1940 р., але про це чомусь немає належних повідомлень. Усю інформацію про це сучасні історики почерпають з «Нарису...» І.Ф. Власовського [1]. В емігрантській газеті «Українська трибуна» (Варшава) від кореспондента Хведоренка було надруковано повідомлення щодо історії цього монастиря [89, с. 3].

Цей православний Свято-Онуфріївський монастир розташований на лівому березі р. Буг у Більському повіті кол. Седлецької губ. за 2 версти від с. Яблочин. Зберігся запис на старовинній Яблочинській Євангелії 29 травня 1624 р. про заснування цієї православної обителі вельможами Богушами. З поч. ХІХ ст. монастир перебував під управою спочатку Мінського, а потім Варшавського православно-го єпископа. На початку жовтня 1940 р. митрополит Дионісій та проф. І. Огієнко прибули до монастиря і там 9, 10 і 11 жовтня 1940 р. було довершено чернечий постриг Огієнка, (в чернецтві — Іларіона, на честь препод. Іларіона Печерського, пам'ять 21 жовтня за старим стилем.) і подальшою висвятою на ієродиякона та ієромонаха з наданням сану архімандрита. Наречення во єпископа відбулось у Холмському кафедральному соборі 20 жовтня 1940 р., і 21 жовтня 1940 р. було довершено хіротонію архім. Іларіона во єпископа Холмського і Підляшського митрополитом Дионісієм, єп. Тимофієм (Шреттером) та Архієп. Празьким Савватієм.

Поспіль за перебуванням в Яблочинському монастирі архієпископ Іларіон приїхав до Холма, де 3 листопада 1940 р. відбулася урочиста інтронізація на катедру. Після висвячення Іларіон (Огієнко) розгорнув широку українізаційну діяльність в своїй єпархії. За його участі і сприяння відновилася діяльність 120 православних парафій Холмщини, які впродовж 1918-1939 рр. були відібрані католиками. Він док-

лав багато зусиль для підготовки священиків, відкривши в Холмі семінарію, яка за курсом навчання наближалася до духовної академії.

Пізніше, в своєму листі до митрополита УГКЦ Андрея Шептицького від 14 листопада 1941 р. І.Огієнко писав: «Один — який же він довгий та тяжкий був! — один рік невсипущої праці я присвятив уже справі відновлення стародавньої Української Церкви в моїй сильно занедбаній та понівеченій Холмсько-Підляській Єпархії. І Бог щедро поблагословив мою працю — і вже за один рік удалося не мало зробити, а це окрилює мене оживляючою вірою та надією, що Бог змилюється надо мною, і Його вседіюча благодать зміцнить мої немічні сили й надалі. На жаль тільки, маю одну поважну перешкоду при відновленні стародавньої Української Церкви, не згадуючи про перешкоди сильніші... Справа в тому, що наша... українська інтелігенція розагітована несумлінними одиницями, часом не розуміється на тому, в чому саме найперше мусить полягати відновлення старої Української Церкви, чи правильніше — дерусифікація її, — вона сліпо бачить це тільки в богослуженні живою українською мовою й вимагає насильного загального запровадження цього, зовсім не цікавлячись відновленням самого духу давньої Української Церкви. Вона не розуміє, що можна правити Служби Божі по-українському, а Церква позостанеться все-таки московською по духові, традиції, ідеології... Цебто, підмінюється внутрішній животворящий дух зовнішньою мертвою формою, як то було з катом України москалем Постишевим, що носив українську вишивану сорочку» [12, с. 295-297].

Щодо запровадження Служб Божих українською мовою, Іларіон зазначав, що це викликає в Церкві неспокій та вимагає величезної праці для його заспокоєння та для добрих перекладів богослужбових книг українською мовою. І тому він пояснює, що «ще 12 листопада 1940 року я наказав був, по глибокій надумі, гарячій молитві та повному пості: по всій моїй Єпархії Служби Божі правити по-староукраїнському (цебто церковнослов'янською мовою з українською вимовою), одночасно заборонивши вимову російську й дозволивши правити й живою українською мовою, де того бажає собі парафія. Для теперішнього часу вважаю це своє розпорядження за єдино правильне, за яке беру всю відповідальність перед Богом, Народом і Історією. Я завжди пам'ятаю, що треба бути «слугою нового Заповіту, не букви, а Духа, бо буква вбиває, а дух оживляє» (2 Кор. 3, 6), а тому в своїй праці пильную — за Божою допомогою — найперше дбати про внутрішню дерусифікацію нашої Церкви від чужої їй ідеології, чужого наставлення, а це легко й послідовно доведе свого часу й до українізації зовнішньої».

Віднайдений лист архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка) від 5 листопада 1940 р. до митрополита Дионісія (Валединського) дозволяє з'ясувати особливості їх відносин у цей період, а також показує деякі риси характеру Холмського владика. [98, арк. 1]. У дуже ввічливій і бездоганній формі, в якій написано листа від митрополита Дионісія, відкривається не дуже приємний зміст, що певним чином характеризує Владика Іларіона.

З листа стає зрозумілим, що Іларіон написав два листи до Дионісія від 13 і 26 вересня 1940 р., в яких вимагав передати йому до Холма Синодальну Друкарню, Бібліотеку й Музей, тобто ті установи і їх майно, які були закладені і поповнені митрополитом Юрієм (Ярошевським) і його наступником митрополитом Дионісієм (Валедінським) на початку 1920-х рр. у відродженій Речі Посполитій. Ці установи належали до всієї автокефальної церкви в Польщі в той час, коли І. Огієнко взагалі знаходився спочатку в Тарнові, а потім при допомозі того ж Дионісія перебрався до Варшавського університету.

В своєму листі Дионісії з грікотою запитує владика Іларіона: «Усе майно нашої Митрополії складається з Синодальної Друкарні, Бібліотеки та Музею. Більшого нічого не має. Про який же поділ може йти мова, коли Ви жадаєте собі усе забрати? Що ж тоді залишиться для Варшавської і особливо для Краківської Єпархії, котру треба будувати від фундаментів, і що залишиться для Центру — Митрополії?»

У 1920-х рр. митрополит Юрій (Ярошевський) на початку своєї діяльності предстоятеля Православної церкви в Польщі прийняв рішення про перерахування його грошових надходжень від Почаївської лаври, священно-архімандритом якої він був, на покриття видатків Варшавської Синодальної друкарні. Цей порядок зберігся і при його наступникові — митрополиті Дионісієві. У листі від 5 листопада 1940 р. владика Дионісій писав про це Іларіону (Огієнку): «Синодальна Друкарня, являючись власністю і добром Цілої нашої Св[ятої] Автокефальної Церкви, може виконувати, як Центральна Інституція, замовлення всіх Єпархій і працювати на Цілу Церкву, як то було в минулі часи, нічого на тому не заробляючи. Крім того, на Друкарні тяжать великі борги, які має сплатити Митрополія. Машини старі, шрифт зношений і перенесення її до Холма загрожує цілковитою руїною друкарні».

Теж стосувалося й бібліотеки при осередку Варшавського митрополита: «Бібліотека при Митрополії є єдиною на цей час бібліотекою і вона збиралась не як підручна чи там наукова, а як фундаментальна бібліотека Митрополитальна для потреб церкви і Церковного Управління. З неї можна випозичати книжки. Очевидним є, що в разі заложення в Холмі Духовної Академії, повстане питання про бібліотеку і тоді можна буде порушити цю справу на Соборі Єпископів, який і Статут самої Академії мусить ухвалити».

На бажання Іларіона привласнити для його Холмського осередку Митрополитальний церковний музей Дионісії в спокійному тоні пише, що для Холмщини він не має жодної вартості, оскільки майже всі речі для нього були зібрані і вивезені з Свято-Успенської Почаївської лаври, архімандритом якої він став 27 лютого 1923 р., відразу після вбивства митрополита Юрія (Ярошевського). Лист, із зрозумілих причин, закінчується дуже сухо, без звичайних побажань і прохання молитов.

Причини такої поведінки щойно висвяченого самим Дионісієм у жовтні 1939 р. архієпископа Іларіона криються у подіях 1940 р. в Генеральній Губернії. Митрополит Варшавський і всієї Польщі Дио-

нісій (Валединський) очолив Польську автокефальну православну церкву у 1923 р. Саме він отримав Томос про автокефалію Православної церкви в Польщі від Константинопольського патріарха у 1924 р., яким було покладено початок існування окремої і канонічно визнаної церкви на території Польщі. Ця церква за національним складом була українсько-білоруською.

Дионісія (Валединського) у 1939 р. було усунуто від управління ПАПЦ при німецькій окупаційній владі, яка вирішила поставити в окупованій Польщі (Генеральній Губернії) колишнього обновленського єпископа з УРСР, який переїхав до Берліна і приєднався до Російської закордонної православної церкви.

10 листопада 1939 р. архієпископ Серафім (Ляде) прибув до Варшави, але Дионісії відмовився передати йому ту частину Православної Автокефальної Церкви в Генерал-Губернаторстві. Під тиском про-російськи налаштованих церковно-громадських кіл, а також через те, що після оприлюднення Дионісієм (Валединського) послання до пастви антинімецького спрямування, він утримувався під домашнім арештом. 23 листопада 1939 р. він підписав листа, в якому передав керівництво єпархією новоприбулому архієпископові Серафіму (Ляде). Внаслідок цього зречення Дионісій змушений був переїхати з Варшави до м. Отвоцка і далі залишався там під домашнім арештом.

Тим часом у Варшаві утворилася Українська Церковна Рада, на чолі якої став колишній Міністр Ісповідань Директорії УНР проф. Іван Огієнко. Саме ця Варшавська Церковна Рада фактично і юридично набула значення Центральної Церковної Ради в Генеральній Губернії, якій були підпорядковані інші місцеві Церковні Ради, зокрема Холмська Церковна Рада на чолі з прот. Іваном Левчуком та д-ром Степаном Бараном, колишнім послом до Сейму від Галичини. Головними завданнями Ради стали продовження акцій українського церковного руху та компенсація тих кривд, які було завдано в період репресій 1937-1939 рр. у Польщі.

Український Центральний Комітет на чолі з Володимиром Кубійовичем, увійшовши в порозуміння з Церковними Радами, почав домагатися перед окупаційною німецькою владою усунення Серафіма (Ляде) від управління Православною Церквою в Польщі і повернення до управління митр. Дионісія (Валединського). Кілька місяців у 1940 р. йшли переговори з окупаційною владою, і у вересні 1940 р. Митрополита Варшавського Дионісія було відновлено в правах ієрарха. 23 вересня 1940 р. в Кракові у Вавельському замку представник III Райху німецький генерал-губернатор д-р Ганс Франк під час урочистої аудієнції прийняв Дионісія в супроводі Іларіона (Огієнка), прот. Миколи Маложинського і голову УЦК Володимира Кубійовича.

Генерал-губернатор оголосив рішення німецької окупаційної влади про відновлення його в правах управління Автокефальною Православною Церквою в Польщі. Митрополит Дионісій склав присягу наступного змісту: «Ми, Дионісій, Архієпископ Варшавський і митрополит Св. Православної Автокефальної Церкви в Генерал-Губернаторстві, як го-

лова цієї Церкви, обіцяємо Генерал-Губернаторові вірність і послух. Видані ним закони і розпорядження будемо стисло виконувати і будемо стреміти до того, щоб підлегле нам духовенство з такою ж вірністю і послухом ці закони й розпорядження поважало і виконувало».

Повертаючись до листа від 5 листопада 1940 р. з вимогами передати до Холма майно кількох Варшавських церковних митрополичих установ, слід зазначити, що справа виглядає так, ніби Холмський владика хотів якось компенсувати собі участь у співпраці з німецькими окупантами в Польщі у справі відновлення митрополита Дионісія на митрополичій кафедрі, на що отримав ввічливу відмову.

Листування між чільником Української Автономної Церкви (УАЦ) архієпископом Олексієм (Громадським) та архієпископом Холмським і Підляським Іларіоном (Огієнко), яке продовжувалося з 1941 р. і до смерті Олексія в травні 1943 р., дозволяють по новому подивитися на ті обставини, що утворилися на окупованій німецькими військами українській території, а також поглибити дослідження проблеми утворення Автономної і Автокефальної церков. Несподівано з'ясувалося, що між Олексієм та Іларіоном тривало приватне листування, з якого стають відомими обставини організації автономної і автокефальної церков, інтриги у справі призначень на єпископські катедри в окупованих землях, детальні подробиці того, як на практиці здійснювалось керівництво митрополита Дионісія з осідком в Генеральній Губернії тими архієреями, які діяли в Райхскомісаріаті України.

Пікантність ситуації полягала в тому, що попри проголошення архієпископом Іларіоном своєї «Концепції...», де йшлося не тільки про те, щоб усі єпископи були українцями за походженням (Олексій був українцем), але й про «злочинні» дії Московської патріархії у справі неканонічного приєднання Київської митрополії, він спілкувався з архієпископом Олексієм, який постійно підкреслював свою канонічну приналежність саме до Московського патріархату і його навіть було проголошено Екзархом України [33, с. 928].

Очевидно, листування між Олексієм та Іларіоном почалося відразу, коли поновився зв'язок після встановлення окупаційного режиму як в Генеральній Губернії, так і Райхскомісаріаті Україна. Оскільки в листі архієпископа Олексія (Громадського) від 27 серпня 1941 р. йдеться про перше привітання архіпастиреві Холмщини і Підляшшя, то можна твердити, що принаймні з жовтня 1940 р. ніякого зв'язку між ними не було. З тексту листа видно, що о. Євген Барщевський багато чого переказав Олексію при зустрічі щодо діяльності Іларіона в Холмі. Стає зрозумілим, що з поки що нез'ясованих причин митрополит Дионісій став предстоятелем «Автокефальної церкви в Генерал-Губернаторстві» з наказу генерал-губернатора Ганса Франка і толерував тільки частину архиєреїв, яких сам і висвятив у міжвоєнній Польщі [102, арк. 1].

Почасті причини конфлікту у цій справі між митрополитом Дионісієм як предстоятелем «Автокефальної церкви в Генерал-Губернаторстві», з одного боку, та владиками Іларіоном (Огієнком) і Олек-

сієм (Громадським), з другого боку, висвітлив у своїй ґрунтовній публікації протопресвітер Тимофій Міненко [37, с. 148]. Він слушно зазначає, що «нав'язування контактів з єпископами поза межами Генерал-Губернаторства та з німецькою владою (на підставі Статуту Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві), то їх належало здійснювати митрополитові. Але тому, що він (тобто Владика Діонісій) не був українцем, то це право на нього, за Іларіоновим переконанням, автоматично не поширювалося. Названі фактори стали початком усіх церковних конфліктів (як в Генерал-Губернаторстві, так і в Україні)» [37, с. 148].

Виникає запитання, а чи сильно турбувало німецький окупаційний уряд чи був Діонісій українцем, чи ні? Принаймні пізніше, окупаційна влада толерувала єпископам Автономної церкви в Україні, серед яких були й етнічні росіяни. Тому ще однією нез'ясованою проблемою є питання: а чому німецький окупаційний уряд повинен був враховувати концепцію архієпископа Холмського і Підляського Іларіона щодо прагнення заміщення єпископських катедр в Райскомісаріаті України виключно українцями?

В наступному віднайденому листі від Олексія до Іларіона від 30 листопада 1941 р. йдеться про наступний Собор архієреїв у Почаївській лаврі. Він же не тільки повідомив Іларіона про відбуття Собору УАЦ, але й, очевидно, надіслав копії його діянь (не віднайдено). Однак, навіть з листа зрозуміло, що йшлося про засади канонічної залежності від Московського патріархату, а також про рішення архієрейського Собору УАЦ про направлення на Київську катедру Іларіона (Огієнка), хоча він не був учасником ні першого, ні другого Соборів УАЦ 1941 р. і не вважав себе єпископом УАЦ. Мова взагалі йшла про проголошення Українського Київського патріархату, і цим патріархом І.Огієнко, напевно, бачив себе [102, арк. 5-6].

З листування між Олексієм та Іларіоном стає відомим потенційний склад Автономної церкви, принаймні такий, як він бачився Олексію Громадському в листі, написаному 20 грудня 1941 р. Окрім персонального складу архієреїв, Олексій повідомляв про причини проголошення його митрополитом УАЦ і Екзархом. Ця питання вартє спеціального дослідження, оскільки події 1940-1941 рр. мало вивчені, і тому розкол Українського православ'я після встановлення німецької окупації, мотиви приєднання одних єпископів до митрополита Діонісія, а інших до Олексія, взаємна зневага та подальше сіяння ворожнечі між вірними — все це потребує подальших наукових досліджень.

Наступний блок листування відноситься до 1947 р., коли для митрополита Іларіона наступили дуже скрутні часи. Але, незважаючи на тривалі поневолення вигнання з України, тяжку хворобу і перенесені операції, він все-таки отримував листи в Швейцарії від церковних і світських діячів, які перебували у таборах. Лист від Палладія (Видибіди-Руденка) від 7 лютого 1947 р. з табору в Регензбурзі свідчить про те, що багато з листів губилися через війну. Цікавим для дослідження є повідомлення Палладія про причини свого неприєднання до УАПЦ на чолі з Полікарпом (Сікорським), а також той

факт, що під час богослужіння він згадував тільки митрополита Дионісія та Іларіона [103, арк. 1].

Важливим для розуміння стосунків між УАПЦ, яку очолював Полікарп (Сікорський) та Іларіоном, є лист від Св. Синоду УАПЦ на еміграції від 18 серпня 1947 р. з м. Штутгарта, в якому Іларіона запрошено приєднатися до його роботи. Цей лист підписано самими головою Синоду Полікарпом (Сікорським) і секретарем Синоду єпископом Платоном (Артем'юком) [104, арк. 1].

Існує значна лакуна у відомостях про митрополита Іларіона за 1947–1951 рр., яку ще належить заповнити дослідникам. На превеликий жаль, не всі листи за цей період віднайдено, і тому на сьогодні важко встановити, чим керувався православний владика, прибувши до Канади, коли розпочав тут справжню «війну» з «липківщиною». Віднайдені листи до Іларіона звернені вже до нього як до предстоятеля УГПЦ в Канаді, тобто після серпневого Собору цієї церкви у 1951 р. Можливо, про цей період дослідники нічого б не знали, якби не спогади о. Віталія Сагайдаківського «Правди не втопити», де він детально описує події саме цих років [50] та публікація збірника листування митрополита Іларіона (Огієнка), яке видав друком проф. прот. Юрій Мицик [20].

Якщо звернутися до історичних подій, які передували запрошенню митрополита Іларіона (Огієнка) на становище предстоятеля УГПЦ в Канаді, то вони ще до кінця не вивчені. Від 1924 до 1946 р. УГПЦ в Канаді опікувався архієпископ Іван Теодорович з ієрархії УАПЦ 1921 р., яку очолював у 1921–1927 рр. митрополит Василь Липківський.

12 листопада 1947 р. відбувся Надзвичайний Собор УГПЦ в Канаді, який розпочався відprawою Богослужіння в церкві Св. Михаїла у м. Вінніпегу. Відправу служив Високопреосвященний Владика Іоанн Теодорович. У доповіді головуючого на цьому Соборі прот. Семена Савчука йшлося про те, що УГПЦ в Канаді повинна підшукати правлячого єпископа. Він виклав причин відмови визнати кандидатом на Голову УГПЦ в Канаді Митрополита Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка) і висловив рішення консисторії запросити Мстислава (Скрипника) на правлячого Єпископа УГПЦ в Канаді.

Але відносини з Мстиславом не склалися. 18–21 червня 1950 р. відбувся в м. Саскатун X Собор УГПЦ в Канаді, який звільнив архієпископа Мстислава (Скрипника) від головування в УГПЦ Канади. Мстислав вважав, що УКПЦ в Канаді перебуває в ізоляції від Вселенського православ'я, а також значною мірою втручається у справи УГПЦ в США. Зокрема, це стосується справи т. зв. пересвяти Теодоровича у 1949 р. Після цього голова консисторії УГПЦ в Канаді протопресвітер Семен Савчук знову звернувся до Полікарпа (Сікорського) з проханням надіслати нових єпископів. Полікарп вдруге благословив архієп. Михаїлові (Хорошому) і єп. Платонові (Артем'юкові) їхати до Канади — першому як правлячому Первоієрарху УГПЦ в Канаді, а другому — як єпископу-вікарію.

З метою вирішення проблеми з єпископатом було ухвалено скликати Надзвичайний Православний Церковний Собор УГПЦ в Канаді на 8-9 серпня 1951 р. Але несподівано Платон (Артем'юк) помер у Торонто, і справа, яку мали вирішити на майбутньому Соборі, опинилася під загрозою. За цих обставин було утворено делегація в складі архієп. Михаїла (Хорошого), протопресвітера Семена Савчука, прот. Є. Грицини, прот. Григорія Метюка і проф. Леоніда Білецького. Делегація прибула до митрополита Іларіона (Огієнка) для проведення переговорів і запрошення його як правлячого архиєрея на Собор.

Митрополит Іларіон, який перед тим прибув до м. Торонто 21 жовтня 1950 р. на запрошення православної громади храму св. Андрія Первозваного, до складу УГПЦ в Канаді не входив. Щодо запрошення очолити УГПЦ в Канаді, то митрополит Іларіон вважав, що після перебування архієпископа Мстислава (Скрипника) на становищі правлячого архиєрея, Православна Церква в Канаді тим самим приєдналася до «липківців». Але після переговорів з представниками Духовної Консисторії УГПЦ в Канаді він несподівано змінив своє ставлення до цього питання і погодився стати Першоієрархом.

Всеканадійський Надзвичайний Церковний Собор УГПЦ 8-9 серпня 1951 р. відбувся в м. Вінніпегу, Манітоба, в залі Роял Александра Готель. Головував на Соборі протопресвітер Семен Савчук. Михаїл (Хороший) зачитав заяву, в якій повідомив про обставини прибуття його і щойно спочилого владыки Платона (Артем'юка) до Канади і про обставини уступлення митрополиту Іларіону місця Первоієрарха УГПЦ в Канаді. Собор обрав митрополита Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка) правлячим митрополитом всієї Канади з титулом «Митрополит Вінніпегу і всієї Канади». Митрополит Іларіон підписав текст угоди між з керівництвом УГПЦ в Канаді під назвою: «Засади приєднання Високопреосвященного Митрополита Іларіона до Української Греко-Православної Церкви в Канаді», яку схвалив Собор. Текст «Засад» було обговорено на нараді від 3 серпня 1951 р. між архієп. Михаїлом, митр. Іларіоном та представниками Консисторії УГПЦ в Канаді — прот. С. Савчуком, прот. Григорієм Метюком, прот. Є. Грициною і проф. Л. Білецьким.

Згідно з цими «Засадами» митрополит Іларіон визнавав основні засади УГПЦ в Канаді, канонічність ієрархії УАПЦ на чолі з митр. Полікарпом (Сікорським), погоджувався разом з архієп. Михаїлом та іншими єпископами «творити ієрархію УГПЦ в Канаді як Церкви національної української, автокефальної і соборноправної». Сам митрополит Іларіон став правлячим єпископом УГПЦ Канади, а архієпископ Михаїл — його заступником. Митрополит Іларіон визнав канонічність священників УГПЦ Канади і увійшов з ними в канонічне єднання. Для всіх парафій УГПЦ в Канаді надавався шестимісячний термін для оформлення їх у складі цієї церкви.

Інтронізація митрополита Вінніпегу і всієї Канади Іларіона (Огієнка) відбулася 10 серпня 1951 р. «Служити народові — то служити Богові» — під таким гаслом розпочав своє служіння митрополит УГПЦ

в Канаді Іларіон. У своїй промові по обранню він нагадав основні риси Української Церкви — національний український характер, автокефальність, соборноправність, народність, високоосвіченість і наголосив на необхідності об'єднання всіх православних українців в єдину Православну Церкву. На жаль поки що не вдалося віднайти листування відповідного змісту.

Після серпневого Собору УГПЦ 1951 р. в Канаді митрополит Іларіон поступово налагодив організацію церковного управління. Найбільш численними за кількістю є листи, які писав митрополитові архієпископ Михаїл (Хороший). Оскільки він був заступником митрополита Іларіона і, очевидно, опікувався багатьма організаційними справами єпархії, то й зміст цих листів цілком присвячено життю парафій, візитаціям, підготовкою до свят, розсилці церковних часописів, призначенням священників на парафії, з'ясуванням негараздів у стосунках між кліриками тощо.

Великий інтерес викликає листування між митрополитом Іоанном Теодоровичем, який залишив керівництво церквою в Канаді у 1947 р., і митрополитом Іларіоном. У 1953 р. Іоанн Теодорович з свого осередку у Філадельфії надіслав листа до Іларіона (Огієнка) з повідомленням про Собор УПЦ у США із проханням прибути, але не на цей Собор, а із спеціальною візитацією в травні 1954 р. Однак про цю візитацію в своєму листі від 20 квітня 1954 р. написав архієпископ УПЦ в США Мстислав (Скрипник). Він нагадав, що в листі до Іоанна Теодоровича Іларіон погодився приїхати на конференцію, яка мала відбутися 14-16 травня 1954 р. Тому Мстислав (Скрипник) також запрошував митрополита Іларіона приїхати, нагадуючи про необхідність вирішення численних проблем у стосунках між церквами. Всі наступні листи мають характер повідомлень про чергові збори, і в цілому їх можна кваліфікувати як дружнє листування [100, арк. 2].

Важливе значення для розуміння міжнародної церковної політики має лист Іоанна Теодоровича від 26 квітня 1962 р. Після вітань з Великодніми святами Теодорович, очевидно, відповідав на запитання Іларіона, які той ставив у попередньому листі щодо приєднання до існуючих в США православних церков в одну організацію. З листа стає відомим той факт, що Теодоровичу настійливо пропонували перейти під омофор Константинопольського патріарха і тим самими вирішити болісну для Теодоровича проблему канонічності. Не дивлячись на свою пересвяту у 1949 р., Теодорович у розмові з представником Грецької Архидієцезії о. Юрієм Бакопулосом наполягав на дотриманні проголошеного статусу автокефалії для УПЦ в США.

В одному з останніх листів від 24 травня 1968 р. Теодорович дякував за запрошення взяти участь в урочистостях з нагоди святкування 50-літнього життя Української Греко-Православної Церкви в Канаді і оцінював роки, які він провів на становищі первоієрарха цієї церкви, як «дорогі» і «незабутні» [99, арк. 10].

Окремого розгляду заслуговує листування з І.Огієнком єпископа УАПЦ Сильвестра (Гаєвського), який в свій час виїхав до Австралії.

Якщо в сучасній українській історіографії життєпис Степана Гаєвського як науковця вже став предметом для окремого дослідження [105], то саме листування в період, коли він опинився як єпископ УАПЦ в Австралії і залишився там до кінця свого життя, дає можливість дослідити цей період його життя. Частково листування між митрополитом Іларіоном і Степаном Гаєвським було вже опубліковане [20] і тому треба продовжити дослідження епістолярій цього періоду.

Важливе значення для подальших досліджень церковних стосунків у діаспорі мають листи наступника митрополита Полікарпа (Сікорського) на становищі первоієрарха УАПЦ на чужині митрополита УАПЦ в Німеччині Никанора (Абрамовича). В листі від 7 листопада 1953 р. він повідомив Іларіона (Огієнка) про смерть митрополита Полікарпа, яка сталася 22 жовтня 1953 р., а також про те, що тепер він став на чолі УАПЦ на чужині [101, арк. 1].

Після цього між обома ієрархами почалося досить інтенсивне листування не тільки в церковних справах, але й обмін інформацією про видання, в тому числі й стародруки та видання з філології. Судячи із змісту листів, Іларіон запрошував Никанора (Абрамовича) до співпраці в своїх часописах, пропонуючи писати інформації про церковне життя в Західній Європі. Пізніше, у 1956 р. він запрошував Іларіона на Собор УАПЦ в Німеччині.

В подальшому листуванні, яке тривало в 1960-х рр., Никанор (Абрамович) повідомляв про поточні церковні справи. В листі від 12 липня 1961 р. після отримання книги Іларіона про Свято-Успенську Почаївську лавру, він несподівано пригадав діяльність архімандрита Віталія (Максименка) по влаштуванню хресних ходів на Волині з акціями від «Союзу русскаго народа» та протидію цим чорносотенним акціям з боку українських сил, Почаївську маніфестацію 1933 р. та ін. [101, арк. 6].

Виявлене в архівах листування митрополита Іларіона (Огієнка) з архієпископом Палладієм (Видибідою-Руденком) є дуже важливим для подальших досліджень з церковного питання. Воно свідчить про те, що єпископи, котрі були висвячені в Польщі митрополитом Дионісієм (Валединським), продовжували підтримувати зв'язок між собою, не дивлячись на важкі емігрантські обставини. В листі від 25 червня 1959 р. архієпископ Палладій передав вітання новообраному єпископові УГПЦ в Канаді Андрію (Метюку) і вітав митрополита Іларіона з цією подією [103, арк. 2].

В своїх листах архієпископ Палладій повідомляв про важливі речі у справі стосунків православних США з Вселенським патріархом, суперечки щодо канонічності церковних напрямків в українській діаспорі, становище УГПЦ в Канаді в контексті намагання об'єднання українських церков у діаспорі. Навіть вже коли Палладій останні роки тяжко захворів і знаходився в шпиталі, у 1963 р. він писав митрополиту Іларіону, повідомляючи новини з свого життя і церковно-адміністративної праці. В наступних листах він також ділився своїми роздумами про справи, іноді скаржився на проблеми.

Щодо листування цього періоду митрополита Іларіона (Огієнка) з представниками української науки та культури, то його найяскравішими прикладами можна вважати його листування із М. Битинським. Листування М. Битинського із митрополитом Іларіоном розпочалося 1952 р. після переїзду українського художника до Канади [3]. Одним із багатьох занять М. Битинського далеко за межами батьківщини стало малювання.

Він малював ікони, образи та плащаниці для православних церков у Канаді, виконував інші замовлення місцевих церковних громад. Розуміючи, що за протекцією поважних і впливових серед місцевої української громади осіб йому буде легше знайти замовників, художник іноді звертався за допомогою до митрополита Іларіона, авторитет якого серед церковних діячів і звичайних канадських українців був беззаперечним.

М. Битинський виконував також художні замовлення і самого митрополита Іларіона, про що згадується в окремих листах: «Вашого цінного листа і поштовий переказ на гроші отримав... Тішуся, що моя праця Вам сподобалась. Дякую щиро і за ласкаву обіцянку Вашу мене і надалі не забувати. Це дає мені сміливість надіятись ще на якісь Ваші замовлення — церковні образи, портрети церковних діячів і т[аке] п[одібне]».

Серед загалу замовлень, виконуваних М. Битинським для митрополита Іларіона та обговорюваних обома кореспондентами у листах, найчастіше згадується рисунок святого Антимінса. Вочевидь, це була важлива й одночасно складна робота, оскільки М. Битинський кілька разів переробляв або доробляв її, постійно радився з митрополитом Іларіоном про те, як краще виконати ту або іншу деталь цього цінного замовлення. У листах детально описується увесь технічний процес створення малюнка, художник відверто перераховує, що йому вдалося зробити, а що треба було б ще змінити.

Паралельно з роботою художника-графіка М. Битинський в еміграції активно займався і геральдичними дослідженнями, які на той час були занедбаними і не дуже популярними, що визнавав і сам майстер. Свої відкриття, роздуми та ідеї з цього приводу, доповнені цікавими ілюстраціями, М. Битинський віддавав для публікації в часопис «Наша культура», очолюваний митрополитом Іларіоном. Таким чином, це була ще одна площина, на якій перетиналися інтереси двох українців [3, с. 12].

Про «Нашу культуру» йдеться загалом майже в кожному листі М. Битинського до митрополита Іларіона. Інший часопис, який згадується у листах, це «Віра і культура». М. Битинський віддавав друкуватися свої дописи і сюди, а тому, бувало, просив митрополита Іларіона повпливати на редакцію «Віри і культури» (вона йому теж підпорядковувалася) з тим, щоб прискорити друк якоїсь з його геральдичних розвідок.

Як видно з багатьох листів, І. Огієнко виступав також у ролі критика та рецензента публіцистичних робіт М. Битинського на ге-

ральдичну тематику. Думка митрополита Іларіона з цього приводу була для дослідника дуже важливою. Читаючи листи М. Битинського до митрополита Іларіона, часто впадає також у вічі, що спілкування з останнім давало М. Битинському не лише необхідний для кожного науковця обмін думками та інформацією, але й натхнення, необхідне для подальшої роботи у сфері вивчення української геральдики.

Серед геральдичних робіт М. Битинського, які він обговорював з митрополитом Іларіоном, згадуються розвідки про герб Львова і Галичини (Лев Галицький) та про герб м. Києва і Київської землі (Архистратиг Михаїл Київський), а серед інших наукових розвідок — підручник з іконографії, який М. Битинський дуже хотів, але не міг завершити через абсолютну відсутність потрібної літератури.

М. Битинський, будучи художником і маючи гарні знання в галузі архітектури, допомагав митрополитові Іларіону в пошуку інформації про іконостаси, необхідної останньому для написання його праці. Судячи зі змісту листів, це було нелегким завданням, адже діставати українську літературу з такої специфічної теми треба було далеко за межами України. Про те, що між І. Огієнком і М. Битинським існували теплі, можна навіть сказати дружні відносини, свідчить і той факт, що митрополит Іларіон регулярно презентував художнику свої нові праці, які надсилав поштою.

У багатьох листах, адресованих митрополитові Іларіону, М. Битинський вітав його з тими чи іншими святами, висловлював різноманітні побажання, ділитися поточними подіями зі свого життя («З початком нового шкільного року мав я на двох курсах українознавства, де викладаю Історію України та Українське Мистецтво, чимало праці і клопотів із-за браку відповідних підручників. Мусів скласти конспекти»), розповідав про своє погане самопочуття, просив молитися за нього та щоразу висловлював митрополитові Іларіону свою шану та вдячність. Ці, начебто незначні і не завжди помітні з першого погляду, моменти також є свідченням того, що відносини, які існували між кореспондентами, ґрунтувалися на взаємній повазі та довірі [3, с. 13].

Таким чином, навіть невеликий огляд епістолярної спадщини з церковного питання Івана Огієнка (митрополита Іларіона) за тривалий період його життя свідчить про те, що ця проблема посідала одне з чільних місць в його діяльності. Саме епістолярій є джерелом для нових інформацій у справі поглиблення нашого розуміння обставин життя міністра ісповідань уряду УНР, перекладача українською мовою Святого Письма, видавця церковно-культурологічних часописів, митрополита Польської Автокефальної Православної Церкви і згодом Української Греко-Православної Церкви Канади.

Очевидно, що намагання встановити наукову істину повинно превалювати над вже ustalеним дещо глорифікаційним поглядом на життєпис Івана Огієнка (митрополита Іларіона). На його долю випало надто багато тяжких випробувань, виснажливої праці, суто людських страждань і втрат. Не завжди він був на висоті становища, але його постать залишатиметься в пантеоні видатних українських діячів ХХ століття.

Список використаних джерел:

1. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. — Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня УПЦ в США, 1977. Репринтне видання. — К., 1998 — Т. IV. — Ч. 2.
2. *Гирчи І., Ляхоцький В.* Археографічне опрацювання епістолярної спадщини українських громадських і політичних діячів кінця XIX — першої третини XX ст. // Архіви України. — 1995. — № 4–6. — С. 81-87.
3. *Горбач Ю. С.* Микола Битинський та його листування з Іваном Огієнком (митрополитом Іларіоном) // Зб. доп. міжнародної науково-практичної конференції „Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук”. — К., 2007. — С. 11-13.
4. *Дмитрук К.* Під штандартами реакції і фашизму. — К., 1976. — 383 с.
5. *Дмитрук К.* Кому служили і служать зрадники з так званої автокефалії. — К.: Вид. Т-ва «Знання», 1977. — 46 с.
6. Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження (До 110-річчя від дня народження): Тези доп. наук.-теор. конф. (квітень, 1992). — Кам'янець-Подільський, 1992. — 220 с.
7. Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. Наук. доп. 2-ої Всеукр. наук.-теор. конф. (Кам'янець-Подільський, 18-19 лютого 1997 р.). — Кам'янець-Подільський, 1997. — 352 с.
8. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості (До 115-річного ювілею видатного вченого). М-ли Всеукр. наук. конф. 16-17 січня 1997 р. — К.: Вид-во Київськ. міжрегіонального ін-ту удосконалення вчителів ім. Б.Грінченка, 1997. — 336 с.
9. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Наук. зб. Серія історична та філологічна. Вип. 1. — Кам'янець-Подільський держ. ун-т, інформаційно-видавничий відділ, 2003. — 200 с.
10. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Наук. зб. Серія історична та філологічна. Вип. II. — Кам'янець-Подільський, 2005. — 256 с.
11. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Наук. зб. Серія історична та філологічна. Вип. III. — Кам'янець-Подільський, 2006. — 284 с.
12. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907-1968) / Упоряд. Ляхоцький В., Московченко Н., Преловська І. — К.: УДНДІАСД, 2001 [Серія “Пам'ятки”]. — Т. 2. — 477 с.
13. *Завальнюк О., Комарницький О.* Кам'янець-Подільський національний університет (1918-2008 рр.): Історичний нарис. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. — 296 с.
14. *Завальнюк О., Комарницький О.* Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. — 768 с.
15. *Завальнюк О., Комарницький О.* Бучинський Петро Миколайович — ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / Серія «Керівники навчального закладу». — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. — 32 с.
16. *Завальнюк О.* Геринювич Володимир Олександрович — ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / Серія «Керівники навчального закладу». — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. — 28 с.
17. *Завальнюк О., Комарницький О.* Клепатський Павло Григорович — ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / Серія «Керівники навчального закладу». — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. — 28 с.

18. Завальнюк О., Комарницький О. Хведорів (Федоров) Михайло Михайлович — ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / Серія «Керівники навчального закладу». — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. — 24 с.
19. Колянчук О. Емігрантська доля // Наше слово. — № 22. — 29 травня 2005. — С. 4.
20. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упорядник о. Юрій Мицик, проф., д.і.н. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 566 с. [Серія «Джерела з історії української еміграції»].
21. Ляхоцький В. Листи особових фондів ЦДАВО України [Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України] як джерело до вивчення видавничої діяльності І.Огієнка // Архіви України. — 1995. — № 1-3. — С. 20-35.
22. Ляхоцький В. Епістолярна спадщина як джерело вивчення життя та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) // Велетень науки: Матер. науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка, 15-16 січня 1996 р. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 39-44.
23. Ляхоцький В. Невідомі документи про життя Івана Огієнка (на матеріалах фонду Українського державного університету у м. Кам'янець-Подільському) // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1996. — Т.1. — С.107-114.
24. Ляхоцький В. Епістолярія як джерело біографічних досліджень життя та діяльності діячів української культури, науки, політики // Український біографічний словник: Історія і проблематика створення: Матер. наук. конференції, 8-9 жовтня 1996 р. — Львів, 1997. — С. 77-79.
25. Ляхоцький В. Фенікс Івана Огієнка (нововиявлені документи з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Львові) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доп. Всеукр. конфер., 19-20 листопада 1996 р. — Ч. 2. — К., 1997. — С.68-78.
26. Ляхоцький В. Іван Огієнко та Кам'янець-Подільський (за маловідомими джерелами) // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. Наук. доп. другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 18-19 лютого 1997 р.: До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський; К., 1997. — С. 17-28.
27. Ляхоцький В. Іван Огієнко (митрополит Іларіон): Показчик архівних джерел. — К., 1998. — 80 с. («Архівні та біографічні джерела української історичної думки», вип. 1).
28. Ляхоцький В. Іван Огієнко і відродження українського православ'я // Всеукраїнська міжнародна християнська асамблея: Науково-практична конференція, 17-18 лютого 1998 р.: Доповіді, повідомлення. — К., 1998. — С.92-95.
29. Ляхоцький В. На чолі Міністерства ісповідань УНР // Пам'ять століть. — 1998. — № 2. — С.106-122.
30. Ляхоцький В. Важливий етап українського церковного будівництва (Деякі міркування щодо праці Б.Андрусішина «Церква в Українській Державі») // Пам'ять століть. — 1998. — № 6. — С. 145-153.
31. Ляхоцький В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Держкомархів України. УДНДІАСД; Іст. клуб «Планета»; Дослідна фундація ім. О. Ольжича в США. — К., 2000. — 528 с.: іл.;
32. Ляхоцький В. «Тільки книжка принесе волю українському народові...»: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Держкомархів України. УДНДІАСД; Іст. клуб «Планета»; Дослідна фундація ім. О. Ольжича в США. — К., 2000. — 663 с.: іл. та ін.

33. Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. — Т. І. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. — Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолооскип» ім. В. Симоненка, 1987. — С. 928.
34. *Миронець Н.* Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело // Центральна Рада і український державотворчий процес: (До 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. В 2 ч. Ч.2 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 1997. — С. 340 — 347.
35. *Миронець Н., Старовойтенко І.* Просопографія як спеціальна історична дисципліна // М-ли III Міжнар. Конгресу українських істориків «Українська наука на шляху творчого поступу». Доп. та повідомл.: В 3 т. — Луцьк, 2007. — Т. 1. — С. 247-252.
36. *Миронець Н., Старовойтенко І.* Просопографія // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: навч посібник для студ вищ навч закладів / Войцехівська І.Н. (керівник авторського колективу), Томозов В.В., Дмитрієнко М.Ф. та ін. — К.: Либідь, 2008. — С. 424-431.
37. *Міненко Тимофій, протопресвітер.* Владика Іларіон: концепція відродження Української Автокефальної Православної Церкви // Наук. зб., присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Зб. доп. та матер. / Упоряд. Архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхощкий. — К.: Вид. КПБА УПЦ КП, 2007. — С. 148.
38. Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Зб. доп. та матер. / Упоряд. Архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхощкий. — К.: Вид. КПБА УПЦ КП, 2007 — 464 с.
39. *Николаев К.Н.* Восточный обряд. — Париж: УМКА-PRESS, 1950.
40. *Огієнко І. (митрополит Іларіон).* Українське монашество. — К.: Наша культура і наука, 2002. — 396 с.
41. *Огієнко І. (митрополит Іларіон).* Українська культура. — К.: Наша культура і наука, 2002. — 344 с.
42. *Огієнко І. (митрополит Іларіон).* Тарас Шевченко. — К.: Наша культура і наука, 2002. — 440 с.
43. *Огієнко І. (митрополит Іларіон).* Розп'ятий Мазепа. — К.: Наша культура і наука, 2003. — 348 с.
44. *Огієнко І. (митрополит Іларіон).* Богдан Хмельницький. — К.: Наша культура і наука, 2004. — С. 448 с.
45. *Огієнко І. (митрополит Іларіон).* Свята Почаївська лавра. — К.: Наша культура і наука, 2005. — 440 с.
46. *Огієнко І. (митрополит Іларіон).* Слово про Ігорів похід. — К.: Наша культура і наука, 2005. — 316 с.
47. *Огієнко І. (митрополит Іларіон).* Українська церква за час Руїни. 1657-1687. — К.: Наша культура і наука, 2006. — 468 с.
48. *Огієнко І. (митрополит Іларіон).* Історія українського друкарства. — К.: Наша культура і наука, 2007. — 536 с.
49. *Преловська І.* «В цьому напрямку Ви могли б дуже багато зробити...» (До публікації доповіді Євгена Бачинського, виголошеної під час II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ в Києві 19 жовтня 1927 р.) // Пам'ятки. Археографічний щорічник. — К.: Вид. УДНДІАСД, 2007. — Т. 7. — С. 277-295.
50. *Преловська І.* 85 років тому вперше відправлено Службу Божу українською мовою // Наша віра. — К., 2004. — № 5 (193) — С. 3.
51. *Преловська І.* Ставлення Івана Огієнка (митрополита Іларіона) до т. зв. «липківщини» // Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного

- розвитку гуманітарних наук (до 125-річчя від дня народження Івана Огієнка). 7-8 червня 2007 р. Зб. доп. — К.: НАУ, 2007. — С.54-58.
52. *Сагайдаківський В., священик*. Правди не втопити. Спогади з 50-річчя пастирства. 1927-1977. — Торонто, 1977. — 362 с.
  53. *Сохацька Є.* Культурно-просвітницька діяльність Івана Огієнка у Кам'янці-Подільському (1918-1920 рр.) // Огієнківські читання. Матер. наукових круглих столів в 1991-1996 рр. Вип. I. — Київ, 1997. — С.70-79.
  54. *Сохацька Є.* Ідея соборності в культурологічній спадщині Івана Огієнка / Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. — Кам'янець-Подільський, 1997. — С.79-82.
  55. *Сохацька Є.* Іван Огієнко про методологію наукової праці // Виховна робота у вищому навчальному закладі: симбіоз нового і традиційного // Зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. науково-практ. конф. (27-28 листопада 2000 р.). — Кам'янець-Подільський, 2001. — 268 с. — С.53-56.
  56. *Сохацька Є.* Іван Огієнко за національноорієнтовану українську культуру (за матеріалами «Нашої культури» — 1935-1937 рр.) // Наук. пр. Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Філологічні науки. Вип. 5. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С.184-187.
  57. *Сохацька Є.* Толерантність чи ворожнеча? (Духовні пошуки Мелетія Смотрицького та Івана Огієнка в світлі реценсії Берестейської унії 1596 року) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Наук. зб. Серія історична та філологічна. — Вип. 2. — Кам'янець-Подільський, 2005. — С.11-19.
  58. *Сохацька Є.* Іван Огієнко про релігійність Тараса Шевченка // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки. Вип.9. За матер. міжнарод. конф., присвяченої 190-й річниці з дня народження Т.Г.Шевченка (17-19 травня 2004 р.). — Кам'янець-Подільський, 2005. — С.3-14.
  59. *Сохацька Є.* Національно-державницький аспект релігійних проповідей митрополита Іларіона (Івана Огієнка) // Матеріали I Всеукраїнської міжконфесійної християнської науково-практичної конференції «Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження нації». — Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2008. — С.264-276.
  60. *Старовойтенко І.* Епістолярна спадщина українських громадсько-культурних діячів к. XIX ? поч. XX століть: до методики дослідження // Українська наука на шляху творчого поступу. Доп. та повід. в 3 тт. — Луцьк, 2007. — Т. 1. — С. 309—315.
  61. *Старовойтенко І.* Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // Українська біографістика. Зб. наук. статей. — К., 2008. — Вип. 4. — С. 50—66.
  62. Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук (до 125-річчя від дня народження Івана Огієнка). 7-8 червня 2007 р. Зб. доп. — К.: НАУ, 2007. — 144 с.
  63. *Тимошик М.* Невомний сівач на українознавчій ниві / До кн.: Іван Огієнко. Історія українського друкарства. Навч. посібник. — К.: Либідь, 1994. — С. 5-21.
  64. *Тимошик М.* «Смиринний Богомолець за краю долю українського народу»: Маловідомі сторінки життя й діяльності Івана Огієнка / до кн.: Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Підручн. — К.: Либідь, 1995. — С. 7-47.
  65. *Тимошик М.* Невідомий Іван Огієнко: за матеріалами колишніх спецфондів львівських архівів // Велетень науки. Матер. Всеукр. наук.-педагог.

- читань, присв. вивченню спадщини Івана Огієнка. 15-16 січ. 1996 р. — К., 1996. — С. 211-219.
66. *Тимошик М.* Невідомий Іван Огієнко: за матеріалами колишніх спецфондів львівських архівів // Велетень науки. Матер. Всеукраїн. наук.-педагог. читань, присв. вивченню спадщини Івана Огієнка. 15-16 січ. 1996 р. — К., 1996. — С. 211-219.
67. *Тимошик М.* Іван Огієнко як державотворець (кам'янець-подільський період) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті україн. нац. відродження. Наук. доп. другої Всеукраїн. наук.-теорет. конференції. 18-19 лют. 1997 р. — Кам'янець-Подільський — Київ, 1997. — С.14-17.
68. *Тимошик М.* «Лішусь навіки з чужиною...» Митрополит Іларіон (Огієнко) і українське відродження: Наукове видання / Передмови О. Кравченка та В. Скопенка. — Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови; Київ: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2000. — 548 с., іл. Вкл. ім. пок.
69. *Тіменик З.* Митрополит Іларіон (Огієнко) і Митрополит Андрей Шептицький про духовність мови в контексті державотворення // Релігія в Україні. Дослідження. Матеріали. — Львів: Логос, 1994. — Ч.3. — С.61-69.
70. *Тіменик З.* Рідномовні богослужби як один із виявів соборницької праці І. Огієнка і Митрополита Андрея Шептицького (З архівних матеріалів 1922 р.) // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень IV-го круглого столу (Львів, 8-10 травня 1995 року. — Київ-Львів, 1995. — С. 181-182.
71. *Тіменик З.* Рік 1940-й: становлення Українського Православ'я на Холмсько-Підляській Землі і проблема реальної автокефалії // Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. (Львів-Холм, 17-21 вересня 1994 року). — Львів, 1996. — С.102-109.
72. *Тіменик З.* Іван Огієнко. (Митрополит Іларіон). 1882-1972. Життєписно-бібліографічний нарис / Відп. ред. проф. Олег Купчинський. — Львів: Вид. відділ НТШ, 1997. — С. 187.
73. *Тіменик З.* Автокефалізаційний процес і націю-соціософські особливості моделі «людина-родина-громада-держава» (На матеріалі Огієнкової спадщини) // Історія релігій в Україні. Тези повід. Міжнар. VII-го круглого столу (Львів, 12-14 травня 1997 р. — Львів, 1997. — Ч. 5. — С. 193-194;
74. *Тіменик З.* Історіософія православної автокефальності у творчій спадщині Івана Огієнка (Митрополита Іларіона): автореф. дис... канд. філос. н. — К., 1997. — 20 с..
75. *Тіменик З.* Звичай-обряд-традиція: історико-богословський і методологічний аспект в контексті автокефалії Українського Православ'я (На матеріалі Огієнкової спадщини). — Полтава, 1998. — С.162-168.
76. *Тюрменко І.* До проблеми вивчення творчої спадщини Івана Огієнка // Проблеми поширення досвіду викладання та вивчення історії України в технічних вищих навч. закладах: Тези доп. Всеукр. наук.-метод. конф. (Одеса, 28-29 травня 1993 р.) — К., 1993. — С. 76-78.
77. *Тюрменко І.* Іван Огієнко — Митрополит Іларіон // Український історичний журнал. — 1995. — №2. — С. 79-90.
78. *Тюрменко І.* До проблеми створення православної духовної освіти в Холмі (листи митр. Іларіона до Л.Білецького // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доп. Всеукр. Конф. (Київ, 19-20 листопада 1996 р.): В 2-х ч. — К., 1997. — Ч.2. — С. 134-136.
79. *Тюрменко І.* І.Огієнко — Митрополит Іларіон — про державу як складову частину національної ідеї // Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Іст. науки. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т 1 (3). — С. 261-265.

80. *Тюрменко І.* Державотворча діяльність Української автокефальної православної церкви в період Другої світової війни // Пам'ять століть. — 1998. — № 5. — С. 84-89.
81. *Тюрменко І.* Діяльність І.Огієнка на посаді міністра ісповідань в 1920-1923 рр. // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 1999. — Вип.42. — С. 57-60.
82. *Тюрменко І.* Діяльність митрополита Іларіона під час еміграції в Канаді (1947–1972) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 1999. — Вип.45. — С. 39-42.
83. *Тюрменко І.* Іван Огієнко — перекладач Біблії українською мовою // Історія України. — 1999. — № 43. — С. 6-7.
84. *Тюрменко І.* Життя, віддане народові: Іван Огієнко (митрополит Іларіон) // Історія України. — 1999. — №16 (квітень). — С. 6-7; №17 (травень). — С. 4-5 та ін.
85. *Тюрменко І.* Сучасне вітчизняне Огієнкознавство: парадигма розвитку та перспективи досліджень // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Наук. зб. Серія історична та філологічна. — Вип. II. — Кам'янець-Подільський, 2005. — С. С. 4-10.
86. *Тюрменко І.* Українітка в канадських архівах // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Перша міжнародна наукова конференція. Зб. доп. 8-10 березня 2006 р. — Львів: “Сполом”, 2006. — С. 447-455.
87. *Тюрменко І.* Становище української еміграції у повоєнній Швейцарії (за документами фонду митрополита Іларіона в Архіві Української Православної Церкви в Канаді) С. 23-40 // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.). — К., 2007. — Т. 7. — 452 с.
88. *Тюрменко І.* Роль Української Православної Церкви в Канаді у збереженні національних та культурних цінностей (друга половина 40-х — початок 70-х років ХХ ст.) // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Перша міжнародна наук. конф. Тези доп. 18-20 червня 2008 р. — Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2008. — С. 197-198
89. Українська трибуна. — Варшава, 1921. — № 18 (четвер 26 травня).
90. *Хомчук О.* Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопільського визнання». — Чикаго, Іллінойс, 2002. — 621 с.
91. ЦДАВО України, м. Київ. — Ф. 1072 — Оп. 2. — Спр. 12.
92. ЦДАВО України, м. Київ. — Ф. 1072 — Оп. 2. — Спр. 130.
93. ЦДАВО України, м. Київ. — Ф. 1429 — Оп. 2. — Спр. 39.
94. ЦДАВО України, м. Київ. — Ф. 1429 — Оп. 2. — Спр. 154.
95. ЦДАВО України, м. Київ. — Ф. 1871. — Оп. 1. — Спр. 2.
96. ЦДАВО України, м. Київ. — Ф. 1871. — Оп. 1. — Спр. 5.
97. ЦДАВО України, м. Київ. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 419.
98. ЦДАМЛМ України, м. Київ. — Ф. 1294. — Оп. 1. — Спр. 41.
99. ЦДАМЛМ України, м. Київ. — Ф. 1294. — Оп. 1. — Спр. 43.
100. ЦДАМЛМ України, м. Київ. — Ф. 1294. — Оп. 1. — Спр. 53.
101. ЦДАМЛМ України, м. Київ. — Ф. 1294. — Оп. 1. — Спр. 54.
102. ЦДАМЛМ України, м. Київ. — Ф. 1294. — Оп. 1. — Спр. 55.
103. ЦДАМЛМ України, м. Київ. — Ф. 1294. — Оп. 1. — Спр. 57.
104. ЦДАМЛМ України, м. Київ. — Ф. 1294. — Оп. 1. — Спр. 78.
105. *Юркова О.* “Був у першу чергу науковцем...” Нотатки до життєпису Степана Гаєвського // На службі Клію. Зб. наук. пр. на пошану Любо-

- мира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. — Київ-Нью-Йорк-Торонто-Париж-Львів, 2000. — С. 393-417.
106. *Wiszka Emilian*. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939, Uniwersytet Mikołaja Kopernika; Wydział Nauk Historycznych, 2000. Kierowane prace naukowo badawcze: 2001-2004: Ukraiński Komitet Centralny 1921-1939. Reprezentacja polityczna emigracji ukraińskiej w Polsce.
107. *Wiszka Emilian*. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939 — Torun; Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001. — 324 p. +[38] p. of plates.
108. *Wiszka Emilian*. Prasa ukraińskiej emigracji w Pol'shchi, 1920-1939 rr. historyko-bibliograficzne doslidzhennia. — L'viv: L'viv's'ka nauk. biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy, 2002. — 479 p.

In the article deals with materials of epistolary which shows position of I.Ogienka (metropolitan Pariona) to the church question.

Key words and word combination: prosopografiya, Ukrainian Orthodox Church, Ukrainian Patriarchy, derusifikaciya of Ukrainian Church, diaspora.

Отримано: 7.09.2009 р.

УДК 027.7:378.4(477.43)(092)

В. С. Прокопчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІВАН ГРИГОРОВИЧ СЛИВКА: ПОДВИЖНИЦТВО У ТВОРЕННІ БІБЛІОТЕКИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Автор представляє читачеві Івана Григоровича Сливку — сподвижника І.І. Огієнка, одного з фундаторів бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Ключові слова: університет, фундаментальна бібліотека, книги, фонд, читачі.

І.Г. Сливка згадується в працях О.М. Завальнюка [9; 10; 11; 12], В.П. Ляхощького [13; 14], у нарисі історії наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету [16]. Проте згадки ці — лаконічні і, звичайно, недостатньо розкривають його роль у творенні університетської книгозбірні в Кам'янці-Подільському в 1918-1922 рр. Мета статті — заповнити цю прогалину в історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та його наукової бібліотеки.

Іван Григорович Сливка виявився в центрі наукової дискусії про дату початку роботи бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету. Володимир Павлович Ляхощький фіксує такою датою 5 вересня 1918 року [14, с. 88]. Степан Онисимович Сірополько у «Звіті по бібліотеці та читальні Кам'янець-Подільського державного українського університету за півріччя 1918 і